

Demokratija i konsocijacija u pluralnim društvima posle rata

Nebojša Vladisavljević

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Odsustvo saradnje i međunacionalni sporovi u pluralnim društvima posle rata često ne izviru iz konsocijacije kao mehanizma za regulaciju sukoba, već iz nedemokratskog okruženja u kojem te institucije funkcionišu. Demokratski deficit konsocijalne demokratije, u vidu ograničene odgovornosti državnih funkcionera građanima i podsticanja kolektivnih na račun individualnih prava, višestruko se negativno odražava na konsocijalne aranžmane u autoritarnim i mešovitim režimima. Primeri socijalističke Jugoslavije i Bosne i Hercegovine i Makedonije posle ratnih sukoba – savremenih mešovitih režima – govore da se konsocijacija smatra mehanizmom za podelu plena, a ne za podsticanje saradnje i uzajamnu kontrolu predstavnika naroda u pluralnom društvu. Demokratija treba da obezbedi vertikalnu i horizontalnu odgovornost vlasti građanima i zaštitu individualnih prava, i tako omogućiti efektivno funkcionisanje konsocijacije.

Ključne reči: demokratija, konsocijacija, pluralna društva, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Makedonija

Odsustvo saradnje i sporovi predstavnika različitih naroda, praćeni zapaljivim govorom na javnoj sceni, dominiraju političkim životom na području bivše Jugoslavije u poslednjih nekoliko godina. S jedne strane, takva politička dinamika ogleda se u odnosima vođstava političkih stranaka koje predstavljaju ključne narode u pluralnim društvima, kao što su Bosna i Hercegovina i Makedonija. S druge strane, očigledna je i u onim društvima koja su posle rata znatno manje nacionalno heterogena nego ranije, npr. u Srbiji i Hrvatskoj, i u posebnim situacijama, kao na Kosovu, gde još uvek ne postoji dogovor o konačnom statusu te teritorije. Ovde je reč o odnosu stranaka većinskog naroda prema pojedinim manjim nacionalnim zajednicama, kao i njihov odnos prema, navodno neprijateljskim, narodima s druge strane granice, u susedstvu. Ta dinamika ispoljava se u sličnom obliku i u kompeticiji stranaka unutar svakog od tih naroda. Predstavnici ključnih stranaka unutar jedne nacionalne zajednice nadmeću se u tome ko će biti oštrije prema "drugoj" strani, smatrajući da će tako steći veću podršku svojih sunarodnika u izbornim kampanjama i između izbora nego što bi je dobili za podsticanje međunacionalne saradnje. Takav "takmičarski šovinizam" podstiče sukobe između naroda unutar država, ali i sukobljavanje između država, naročito imajući u vidu nasleđe ratnih i drugih sukoba iz prethodnih decenija.

Značajne promene međunarodnog i unutrašnjeg okruženja podstakle su sporove i otežale međunacionalnu saradnju poslednjih godina. Prelivanje globalne ekonomske krize u naš region, naročito iz Evropske unije, osiromašilo je stanovništvo već iscrpljeno ratnim sukobima i ekonomskim problemima iz prethodnih decenija i pojačalo socijalne razlike. Tako je značajan deo stanovništva postao prijemčiviji za "takmičarski šovinizam" nego što bi to inače bio slučaj. Pored toga, globalni

nedemokratski trend zapljusnuo je i Evropu i ozbiljno uzdrmao demokratske ustanove. Negativne posledice nedemokratskog talasa očigledne su i u starim i u novim demokratijama, ali su najozbiljnije u onim državama u kojima su demokratske ustanove bile najranjivije, tj. u Centralnoj Evropi i u nešto većoj meri na Balkanu (vidi Diamond, 2015; Dawson i Henley 2016; ali i Levitsky i Way, 2015). Nedemokratski talas naročito se negativno odrazio na slobodu štampe i nezavisnost pravosuđa i raznih kontrolnih organa i tela, tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao i na uslove neophodne za održavanje slobodnih i poštenih izbora. Taj trend ne samo da dovodi u pitanje temelje demokratije i ekonomski i socijalni razvoj već i opstanak mira u pluralnim društvima.

Nasuprot predlozima koji smatraju radikalnu transformaciju institucionalnog i političkog okvira u pluralnim društvima na području bivše Jugoslavije jednim rešenjem za promenu takvog stanja, u središtu analize u ovom tekstu je uticaj demokratije na ublažavanje sukoba. Demokratija treba da omogući odgovornost državnih funkcionera građanima putem redovnih izbora i između njih, uzajamnu odgovornost različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštitu individualnih i kolektivnih prava, kako bi posebni institucionalni i drugih aranžmani koji su uspostavljeni s ciljem regulacije sukoba u pluralnom društvu – kao što su konsocijacija i teritorijalni pluralizam – mogli da funkcionišu na predviđeni način. Radikalne institucionalne promene nisu neophodne jer ustav i zakoni koji uspostavljaju demokratske ustanove, kao i posebne institucionalne aranžmane za regulaciju nacionalnih sukoba, već postoje. Problem je što se primenjuju samo delimično, pa se političko ponašanje uglavnom odvija u skladu sa neformalnim ustanovama, kao što su klijentelizam i korupcija. Demokratija dakle ima potencijal da značajno podstakne saradnju u pluralnim

društvima sa nasleđem rata i drugih oblika sukoba.

U analizi ovih i sličnih pitanja uporedni pristup ima značajne prednosti. U akademskoj analizi sukoba u našem regionu, kao i analizi njihovog rešavanja, dugo je dominirao regionalni fokus, oslonjen na ranije studije socijalističke Jugoslavije, kao i njenog raspada i posledica, i na ona obeležja – pre svega kulturna, istorijska i politička – koja ovaj region razlikuju od drugih. Takav pristup u potpunosti preovlađuje u štampi i popularnoj literaturi jer se oslanja na široko prihvaćen stav o jedinstvenosti našeg regiona u odnosu na druge, baš kao što je to slučaj i u drugim regionima (Vladi-savljević, 2014, str. 71-75). Uporedni pristup, nasuprot tome, ukazuje na bitne paralele između političkih pojava u ovom i drugim regionima, oslanjajući se na odgovarajuću pojmovnu i teorijsku literaturu zasnovanu na empirijskim istraživanjima. Strukturni, institucionalni i drugi činioci u velikoj meri objašnjavaju sličnosti i razlike između političkih pojava u pojedinim državama i regionima, uzimajući u obzir različite kulturne i istorijske miljee. Dakle, cilj je da se na osnovu relevantnih strukturnih i institucionalnih činilaca, tj. miljea pluralnog društva posle oružanih sukoba i konsocijacije (sa ili bez teritorijalne autonomije), ukotvljenih u relevantnoj pojmovnoj i teorijskoj literaturi, nađe oslonac za razumevanje i objašnjenje odsustva saradnje i opstanka sporova i ponude odgovarajuća rešenja.

U sledećem odeljku izlažem osnovne elemente rasprava u uporednoj literaturi o upravljanju i/ili rešavanju sukoba i posleratnoj izgradnji mira u pluralnim društvima iz ugla demokratije i demokratizacije. Zatim analiziram tradiciju konsocijacije i savremene nedemokratske trendove u našem regionu, kao i probleme koji proizilaze iz funkcionisanja konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom miljeu. Konačno, ukazujem na različite aspekte demokratije čiji je cilj da stvore politički milje u kojem konso-

cijalne ustanove mogu da funkcionišu u punoj meri. U tom odeljku ukratko pominjem i negativne posledice široke političke mobilizacije i neobuzdane kompeticije u pluralnim društvima sa nasleđem diskriminacije i nasilnih sukoba, kao što su radikalizacija ključnih učesnika u političkom životu i polarizacija tih društava.

Demokratija u raspravama o pluralnim društvima i posleratnoj izgradnji mira

Uporedna literatura u toj oblasti često se usredsređuje na tzv. velika pitanja, kao što je izbor makropolitčkih strategija regulacije etničkih i nacionalnih sukoba. Neki pisci ukazuju na bitne razlike između integracije, teritorijalnog pluralizma, konsocijacije, genocida, etničkog proterivanja i hegemonске kontrole, kao i onih strategija koje dovode do teritorijalnih promena, npr. secesije, podele država i iredentizma (O'Leary i McGarry, 2012; O'Leary, Lustick i Callaghy, 2001). Drugi analiziraju više strategija uporedo, ukazujući na njihove slične uzroke, tok i posledice – npr. kada je reč o genocidu, etničkom proterivanju, etnocidu i asimilaciji (Mann, 2005). S druge strane, analiza se usredsređuje na posebne institucionalne sklopove, institucionalne kombinacije i/ili politike, kao što su izborni i stranački sistemi, federalizam i upotreba jezika (Reynolds, 2002; Reynolds i Reilly, 1999; Laitin, 1992). Demokratija je u drugom planu najčešće zato što autori podrazumevaju da je reč o demokratskom političkom miljeu, osim u slučajevima onih strategija koje počivaju na temelju drastičnih oblika kršenja ljudskih prava.

U starijoj literaturi o pluralnim društvima – društvima podeljenim duž verskih, ideoloških, jezičkih, regionalnih, kulturnih, rasnih ili etničkih rascepa u kojima političke stranke, interesne grupe, mediji, obrazovne ustanove i udruženja prate osnovne linije ključnih društvenih podela – demokratija se uglavnom podrazumeva. Konsocijacija se vezuje za

demokratiju već u pojmu konsocijalna demokratija (Lijphart, 1977; 2008). Analiza tog aranžmana zasniva se na primerima demokratskih država zapadne Evrope, kao što su Holandija, Švajcarska, Belgija i Austrija, što omogućava analizu ključnih elemenata pluralnog društva i konsocijalnih institucija, kao i njihovog funkcionisanja i posledica, bez detaljnog osvrta na ulogu osnovnih elemenata demokratije. U toj analizi pominju se i primeri konsocijacije van kruga zapadnih, "starih" demokratija – npr. Liban do polovine sedamdesetih, Kipar početkom šezdesetih i Malezija – ali bez istraživanja uloge političkog konteksta koji je u tim slučajevima samo nominalno demokratski (Lijphart, 1977). Taj pristup je produktivan u kontekstu starih demokratija, ali problemi nastaju u analizi konsocijalnih aranžmana u nedemokratskim režimima, kao što su autoritarni i mešoviti režimi. Analize konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom kontekstu uglavnom su vezane za analizu upravljanja sukobima u pojedinim državama, ređe uporedno. Na primer, postoji više radova o konsocijaciji u socijalističkoj Jugoslaviji i njenim državama-naslednicama (Stanovčić, 1992; Bose, 2002; Kasapović, 2005; Bieber, 2006).

Novija uporedna literatura neposredno analizira uzajamni uticaj demokratije i demokratizacije i etničkih i nacionalnih sukoba. S jedne strane, demokratizacija je često neposredni izvor tih sukoba. Prvo, demokratski proces, a naročito prvi izbori posle nedemokratske vladavine, podstiču političku mobilizaciju duž ključnih društvenih rascepa: ako građani smatraju svoje etničke i nacionalne identitete važnijim od klasnih i drugih identiteta, političke stranke i stranački sistem će nastati pre svega na toj osnovi. Drugo, kada postoji istorijsko nasleđe netrpeljivosti, mnogi oportunistički nastrojeni politički preduzimači pretpostavljaju da će više glasova dobiti podsticanjem neprijateljstva nego podsti-

canjem međunacionalne saradnje. Treće, vlasti se često odnose prema opoziciji, koja je u pluralnim društvima uglavnom etnički utemeljena, kao nelegitimnoj – ili izdajničkoj – usled autoritarne tradicije i istorije sukoba (Horowitz, 1993). Četvrto, vlasti koje predstavljaju etničku ili nacionalnu većinu obično sprovode politiku kulturne homogenizacije posle pada autoritarizma, čime ugrožavaju kulturne i druge interese nacionalnih manjina (Brubaker, 1996).

Peto, i starija literatura ukazuje da neki oblici demokratskih ustanova mogu u pluralnim društvima proizvesti nedemokratske rezultate. Većinski oblik demokratije ("Westminsterski model") – koji se zasniva na suprotstavljanju vlasti i opozicije – obezbeđuje efektivno upravljanje i odgovornost vlasti građanima. U relativno homogenim društvima većine i manjine su fluidne, što omogućava periodičnu smenu vlasti. Nasuprot tome, u pluralnim društvima birači retko glasaju za političke stranke koje predstavljaju druge zajednice, pa izbori u velikoj meri odslikavaju etničke ili druge podele, slično popisima stanovništva. U takvom miljeu većine i manjine postaju trajne, pa samim tim i uključenost prvih i isključenost drugih iz političkog života (Lijphart, 1984, str. 21-23). Konačno, izborna mobilizacija rasplamsava sukobe u situacijama u kojima predstavnici različitih naroda iznose uzajamno isključive teritorijalne zahteve jer zajednički prostor smatraju isključivo svojom otadžbinom. Demokratska teorija u takvim slučajevima ne nudi jasno rešenje pošto merila demokratskog procesa podrazumevaju da je pitanje legitimnosti političke zajednice već rešeno (Dahl, 1989, str. 207).

S druge strane, demokratija i demokratizacija smatraju se bitnim delom izgradnje mira u pluralnim društvima posle rata. Smatra se da demokratija može da pacifikuje, tj. "civilizuje" etničke i nacionalne sukobe. Naime, sukobe ne treba nužno poistovećivati sa nasiljem. U

pluralnim društvima određeni nivo etničkih sukoba nije moguće izbeći jer su etničke podele u osnovi političkih podela i sukoba oko resursa, identiteta, politike u pojedinim oblastima, političke participacije i/ili legitimnosti političke zajednice. Ključno pitanje je da li se ti sukobi odvijaju nasilnim putem ili nenasilno unutar političkih ustanova, kao što su izbori, parlament, izvršna vlast, pravosuđe, javni sektor u celini, i regionalni i lokalni nivo vlasti. Sukobi neće nestati njihovim “kanalisanjem” u političke ustanove – jer zavise od prirode i intenziteta društvenih podela, nasleđa sukoba, kao i šireg unutrašnjeg i međunarodnog miljea – ali se mogu transformisati u nenasilne oblike. U autoritarnim režimima uvek postoji rizik da se sprečavanjem zahteva i sukoba pojedinih etničkih grupa silom dugoročno akumulira veliko nezadovoljstvo koje će proizvesti nasilje u trenutku krize režima. U demokratijama, nasuprot tome, etnički sukobi su redovno obeležje pluralnih društava, ali su uglavnom institucionalizovani (vidi Varshney, 2002, str. 24-25).

Pored toga, demokratske ustanove otvaraju prostor za stvaranje pluralističkog političkog miljea koji omogućava relaksiranje isključivog fokusa na osnovne linije podela, tj. etničke i nacionalne podele. Politička kompeticija se tako neće odvijati samo između stranaka koje predstavljaju različite etničke grupe i narode, već i unutar njih, jer se pokreće debata i o drugim relevantnim društvenim i političkim pitanjima, pre svega onima koja se tiču šireg ekonomskog i društvenog razvoja. Podsticanjem društveno-ekonomskih pitanja dugoročno se može podstaći razvoj unakrsnih društvenih podela (kulturnih i društveno-ekonomskih), koje će omogućiti nastanak novih i/ili preoblikovanje starih političkih identiteta, i tako relaksirati osnovna linija podela u pluralnim društvima – a samim tim u određenoj meri oblikovati stranački sistem i civilno društvo. Pored toga, demokratija u pluralnim društvima

posle rata treba da omogući i uklanjanje starih elita uključenih u izbijanje i vođenje rata, ne samo na državnom već i na lokalnom i regionalnom nivou.

U literaturi o izgradnji mira postoji široka saglasnost oko značaja uspostavljanja demokratije kao jednog od činilaca koji dugoročno treba da omoguće održavanje mira. Razlike postoje kada je reč o načinu na koji je to moguće ostvariti. Relevantne debate u literaturi vode se oko sledećih pitanja: trenutka održavanja prvih demokratskih izbora (ubrzo posle rata ili kasnije) jer taj činilac utiče na stranački sistem i stvaranje i funkcionisanje institucionalnog okvira; različitih dimenzija ustavnog dizajna, tj. oblikovanja različitih institucionalnih sklopova – npr. izbornog sistema, teritorijalne autonomije i federalizma, konsocijacije i odnosa izvršne i zakonodavne vlasti – i institucionalnih kombinacija; podsticaja razvoju civilnog društva; podržavanja višetetničkih stranaka, koalicija i građanskih udruženja; i obima i oblika delovanja međunarodnih činilaca. Nasuprot literaturi koja analizira pluralna društva u kojima su konsocijacija i federalizam postepeno, “organski” iznikli u pokušaju da se spreče sukobi i omogući saradnja predstavnika različitih kulturnih grupa (Lijphart, 1977), u pluralnim društvima posle rata značajna je uloga pojedinih međunarodnih činilaca ne samo kada je reč o zaustavljanju rata i sklapanju mirovnih sporazuma već i u izgradnji demokratije i institucionalnog okvira koji će dugoročno omogućiti upravljanje etničkim i nacionalnim sukobima (vidi Bose, 2007; McGarry i O’Leary, 2006).

Većina akademskih pisaca i političkih posmatrača smatra da zaustavljanje rata, stvaranje i primena mirovnih sporazuma, kao i uspostavljanje demokratije (“demokratska tranzicija”), zahtevaju inkluzivnost, tj. uključanje svih relevantnih političkih grupa u politički život, uključujući i ekstremne grupe. Cilj jeste da sve političke grupe steknu ulog u mirovnom

procesu i političkom životu i garancije zaštite svojih interesa, kao i da se ekstremni činioци dugoročno “pacifikuju”. U tu svrhu koristi se više institucionalnih i drugih aranžmana, kao što su proporcionalni izborni sistemi, zajedničko vršenje vlasti u širokim koalicionim vladama, teritorijalna i/ili kulturna autonomija, manjinski veto, ali i garancije zaštite bezbednosti i ekonomskih interesa – tj. ključni elementi konsocijacije (vidi Reynolds i Reilly, 1999, str. 16-17, 29; Hartzell i Hoddie, 2003, str. 319-321). Značajne razlike nastaju kada je reč o političkom razvoju posle početnog razdoblja u kojem je sklopljen mir i uspostavljene su demokratske ustanove. Neki smatraju konsocijaciju, bar u nekom obliku, trajnim mehanizmom za upravljanje sukobima u demokratiji u pluralnim društvima, uprkos pojedinim ozbiljnim nedostacima (Lijphart, 2008; O’Leary i McGarry, 2006; Bose, 2007). Drugi vide taj aranžman kao nepremostivu prepreku političkoj integraciji pluralnog društva u posleratnom razdoblju i/ili konsolidaciji demokratije (Roeder i Rotchild, 2005). Konsolidacija demokratije navodno otvara prostor za kompetitivniju politiku, na račun inkluzivnosti i institucionalnih garancija zaštite interesa manjinskih zajednica, čime se obezbeđuje efektivno upravljanje i kontrola vlasti od strane opozicije, kao i politička integracija pluralnog društva. U razdoblju uspostavljanja demokratije (“demokratske tranzicije”) u pluralnim društvima posle rata opozicija je slaba jer gotovo sve ključne stranke iz različitih segmenata pluralnog društva imaju predstavnike u širokim vladajućim koalicijama. U konsolidaciji demokratije različiti institucionalni i drugi mehanizmi, umesto konsocijacije, treba da omoguće stvaranje fluidnih (ako je moguće višeetničkih) većina i manjina, a time i kontrolu vlasti od strane opozicije, npr. integrativni izborni sistemi i vlade “minimalne većine” (Reynolds i Reilly, 1999, str. 29-36; vidi i Horowitz, 1991). Radikalne

transformativne strategije obično predviđaju i aktivnu promociju “zajedničkog” nacionalnog identiteta i smanjivanje političkog značaja posebnih etničkih/nacionalnih identiteta, kao i teritorijalnu centralizaciju. U određenoj meri, ti argumenti odražavaju starije teorijske kritike konsocijacije prema kojima odsustvo snažne opozicije dovodi u pitanje demokratsku prirodu konsocijacije; institucionalizacija etničkih i nacionalnih podela putem konsocijacije pojačava i dugoročno utvrđuje postojeće identitete, i tako sprečava rešavanje sukoba; stvara nestabilnu i neefikasnu vlast jer ne postoje podsticaji za saradnju predstavnika segmenata pluralnog društva; i odgovara umereno podeljenim a ne duboko podeljenim društvima (zapadnoevropskim, a ne drugim državama) (Horowitz, 1985, str. 568-576; Brass, 1991, str. 333-348).

Mada teorijski koherentni i zanimljivi, ti argumenti ne mogu da izdrže empirijsku proveru u mnogim pluralnim društvima, naročito u onima posle rata. Naime, konsocijacije nastaju upravo u onim društvima u kojima političke linije podela u velikoj meri odslikavaju etničke ili nacionalne rasepe. Ratna mobilizacija i nasilje velikog obima dodatno učvršćuju te identitete (tj. kreću se ubrzano u smeru partikularizma), tako da konsocijalni aranžmani ne stvaraju, već samo potvrđuju već postojeće podele i koriste ih kao osnovu za upravljanje sukobima i za demokratiju. Pored toga, međunarodni činioци danas imaju značajnu ulogu u posredovanju između strana u sukobu i oblikovanju institucionalnih aranžmana, pružajući predstavnicima ključnih grupa podsticaje za saradnju. Konačno, konsocijacija u duboko podeljenim društvima se suočava sa ozbiljnim problemima ali su alternative – npr. podela država i većinska demokratija – još nepovoljnije. Nije slučajno da se pojedina društva, kao što su Severna Irska, Kipar, Liban i pluralna društva u našem regionu, ponovo vraćaju konsocijaciji – mada u nešto drugačijem obliku

– i pored neuspeha ranijih pokušaja (Bose, 2007).

Konsocijacija i demokratija na području bivše Jugoslavije

Konsocijacija ima duboke istorijske, društvene, političke i institucionalne korene u našem regionu. Verski identiteti, institucionalizovani u obliku miletskog sistema u vreme osmanske vlasti, dominirali su i na području sadašnje Bosne i Hercegovine i Makedonije i preklapali se delimično sa društveno-ekonomskim podelama. Posle neuspeha promocije zajedničkog bosanskog identiteta od strane austrougarske vlasti, dolazi ponovo do institucionalizacije verskih i etničkih identiteta koji se paralelno, pod uticajem uspona nacionalizma u širem regionu, transformišu u nacionalne identitete – pre svega kod Srba i Hrvata. Prva društvena, ekonomska, kulturna i sportska udruženja i organizacije u Bosni i Hercegovini nastaju na verskoj i nacionalnoj osnovi. Politička mobilizacija se odvija stvaranjem nacionalnih političkih stranaka i njihovom potpunom dominacijom na izborima, institucionalizacijom političkog predstavljanja u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti putem kvota za verske/nacionalne zajednice, zasnovanih na brojnosti njihovih pripadnika, i promenljivim savezima stranaka koje su predstavljale pojedine nacionalne zajednice (vidi npr. Bougarel, 1996, str. 88-90; Kasapović, 2005, str. 86-100).

Slična politička dinamika dominira tom teritorijom i posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države, ali u širem političkom okviru koji omogućava neposredne veze srpske i hrvatske zajednice sa odgovarajućim većinskim zajednicama u Srbiji i Hrvatskoj. I dalje su vlade koalicije pojedinih nacionalnih stranaka, koje su proporcionalno predstavljene u predstavničkom telu, sada u širem teritorijalnom okviru zajedničke države. Kulturna autonomija različitih zajednica opstaje u

okviru unitarne države u kojoj administrativne linije u velikoj meri prate istorijske granice pojedinih oblasti. Jedini diskontinuitet nastaje u godinama kraljeve diktature i državne promocije jugoslovenskog i marginalizacije posebnih nacionalnih identiteta. Posvećenost komunističke partije promociji prava nacionalnih zajednica između dva rata, a zatim i partizanskog oslobodilačkog pokreta, rezultirala je stvaranjem višenacionalne federacije, zasnovane na zaštiti prava konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina, kao i etno-teritorijalnoj autonomiji. Pokušaji rasprave o “nacionalnom pitanju” van zvaničnih krugova sistematski su suzbijani. Posle “fasadnog federalizma” u posleratnom razdoblju postepeno se širi autonomija republika i autonomnih pokrajina i radikalno se federalizuje jedina partija.

Višenacionalna federacija stiže sve elemente konsocijacije početkom sedamdesetih: veliku koaliciju predstavnika segmenata pluralnog društva, uzajamni veto, proporcionalno predstavljanje i teritorijalnu autonomiju (vidi Lijphart, 1977, str. 25-44). Drugim rečima, Jugoslavija postaje potpuna, teritorijalizovana i konstitucionalizovana konsocijacija u jednostranačkom sistemu. Predstavnici konstitutivnih naroda, koji su uživali teritorijalnu autonomiju u obliku republika u okviru savezne države, odlučivali su konsenzusom o ključnim pitanjima u Predsedništvu SFRJ i bili paritetno (a ne proporcionalno) predstavljeni u oba doma Savezne skupštine. Konsocijalni aranžmani postojali su i u pojedinim republikama, pošto su mnogi pripadnici konstitutivnih naroda živeli van “svojih” republika. U Bosni i Hercegovini, na primer, državni i partijski funkcioneri iz redova tri konstitutivna naroda zajedno su odlučivali o ključnim pitanjima u kolektivnim izvršnim organima i uporedo zauzimali ključne položaje u republici i one predviđene za tu republiku u saveznim organima, mada ta vrsta “velike koalicije” na republičkom

nivou nije bila formalno institucionalizovana. Paralelni elementi konsocijacije postojali su i na saveznom i republičkim nivoima u Savezu komunista Jugoslavije (SKJ), dodatno učvršćujući načelo konsenzusa u političkom životu. Ključne odluke donosili su predstavnici republika i autonomnih pokrajina u Predsedništvu Centralnog komiteta SKJ, a njihovi predstavnici bili su proporcionalno predstavljeni u CK SKJ.

Konsocijacije, naročito u starim demokratijama, najčešće počivaju na neformalnim ustanovama. Na primer, "velika koalicija" i uzajamni veto često nisu deo formalnih ustavnih aranžmana, ali se primenjuju gotovo bez izuzetka (vidi Lijphart, 1977). U poslednje dve-tri decenije takvi aranžmani se sve više konstitucionalizuju, naročito posle oružanih sukoba. Primeri su Bosna i Hercegovina posle Dejtonskog sporazuma, Severna Irska posle mirovnog sporazuma krajem devedesetih, Makedonija posle Ohridskog sporazuma, Irak posle drugog zalivskog rata, a predlažu se slična rešenja i za druge sukobe (npr. tzv. Ananov plan za Kipar iz 2004). Nasilje proizvodi veliko nepoverenje, pa predstavnici zajednica traže formalne garancije zaštite svojih interesa i identiteta (vidi Bose, 2007). Nasuprot tome, socijalistička Jugoslavija je u potpunosti konstitucionalizovala konsocijalne aranžmane, neke od njih u maksimalističkom obliku, i formalno ih institucionalizovala u statutarim rešenjima jedine političke stranke još početkom sedamdesetih – što rečito govori o dubini prihvatanja konsocijacije u jednostranačkom miljeu.

Posle prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1990. godine obnovljeni su neformalni konsocijalni aranžmani u višestranačkom, mada ne i demokratskom miljeu. Neuspešni pokušaji međunacionalne saradnje, u širem miljeu pada socijalizma, raspada Jugoslavije i bitno izmenjenog međunarodnog okruženja, rezultirali su rasplamsa-

vanjem sukoba i ratom, mada sa odloženim dejstvom u Makedoniji. Dejtonski sporazum, kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini, i odgovarajući institucionalni aranžmani obnavljaju konsocijaciju, sada u potpuno teritorijalizovanom i konstitucionalizovanom obliku. Ratni sukobi i proterivanja stanovništva, uz nasleđenu teritorijalnu rasprostranjenost ključnih naroda, proizveli su gotovo potpuno homogenu teritorije pod kontrolom tri naroda koje sada postaju osnova veoma široke teritorijalne autonomije, u obliku dva entiteta i kantonalnog sastava jednog entiteta. Institucionalna rešenja u velikoj meri preslikavaju ona iz socijalističke Jugoslavije, mada su prilagođena drugačijoj teritorijalnoj i demografskoj/nacionalnoj situaciji. "Velika koalicija" postoji u obliku tročlanog predsedništva i ministarskog saveta na saveznom nivou, entiteti su proporcionalno i paritetno predstavljeni u dva doma predstavničkog tela, a predstavnici naroda faktički poseduju veto. Institucionalni aranžman uspostavljen Dejtonskim sporazumom prevazilazi granice konsocijacije kao isključivo unutrašnjeg institucionalnog aranžmana uključivanjem formalnih (konfederalnih) veza entiteta sa susednim državama Srbijom i Hrvatskom, prepoznajući njihov značaj za očuvanje mira – slično rešenjima u Severnoj Irskoj i predlogu rešenja za Kipar iz 2004 (vidi Bose, 2002; McGarry i O'Leary, 2006).

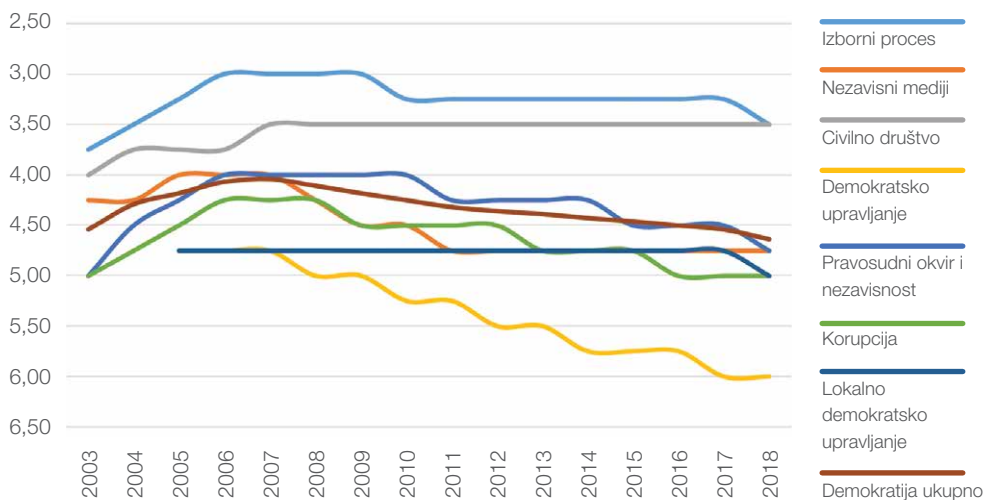
Ohridski sporazum u Makedoniji učvrstio je i delimično konstitucionalizovao ranije neformalne konsocijalne aranžmane, uključujući proporcionalno predstavljanje u javnom sektoru, kulturnu autonomiju i manjinski veto. "Velika koalicija" u izvršnoj vlasti nije konstitucionalizovana, ali je pojačano predstavljanje albanske zajednice (vidi Bieber, 2005). Izgleda da reforma lokalne samouprave – u obliku izmene granica i proširenja autonomije opština – bar delimično ide i u pravcu prećutne teritorijalizacije konsocijacije. Izbor konsocijalnih

rešenja u te dve države posle rata dakle nije slučajna, niti je do njega došlo prvenstveno pod uticajem međunarodnih činilaca. Izvirali su neposredno iz prirode društvenih rascepa i istorijskog, političkog i institucionalnog nasleđa, naročito iz iskustva socijalističke Jugoslavije. Problem je što su ta institucionalna rešenja uglavnom funkcionisala u nedemokratskom okruženju, i pre i posle rata.

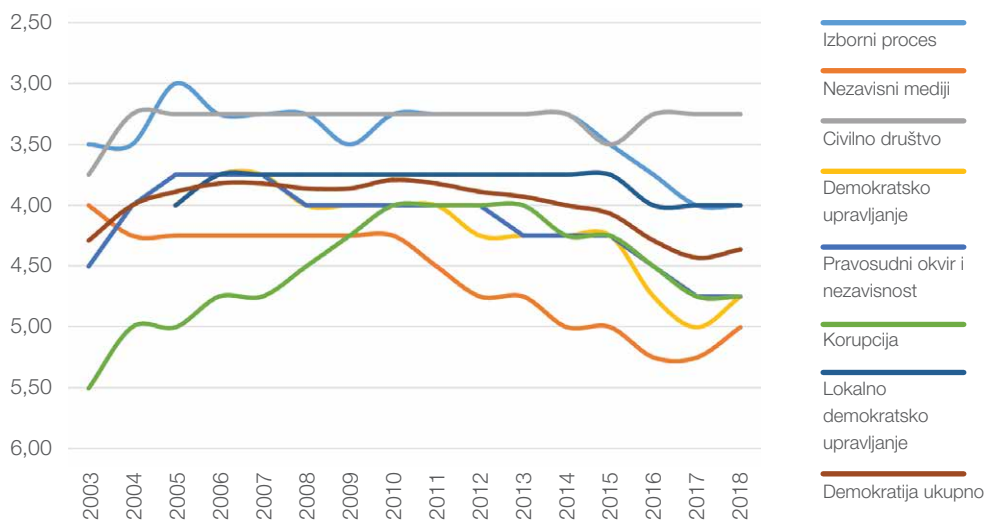
U poređenju sa socijalističkim rođacima iz sovjetskog bloka, Jugoslavija je bila u znatno većoj meri pluralistička, decentralizovana, kulturno i politički tolerantna i prema zapadnim demokratijama otvorena država. Ipak, reč je o nedemokratskom miljeu sa jednostranačkim sistemom, kao i sistematskim kršenjem osnovnih sloboda i prava građana, u kojem je radikalna teritorijalna i funkcionalna decentralizacija pod kontrolom partije promovisana kao zamena za demokratiju. Bosna i Hercegovina i Makedonija danas formalno uspostavljaju demokratske ustanove, ali praksa očigledno nije pratila formalne ustavne aranžmane. Slike

1 i 2 ilustruju u osnovnim crtama domete demokratskog razvoja u te dve države u poslednjih 16 godina, od početka pripreme izveštaja *Države u promenama* (Freedom House 2012; 2018). Ocene nivoa demokratije od 1 do 2,99 označavaju stanje konsolidovane demokratije; 3,00-3,99 polukonsolidovane demokratije; 4,00-4,99 mešovite ili hibridne režime; 5,00-5,99 polukonsolidovane autoritarne režime; i 6,00-7,00 konsolidovane autoritarne režime. Osim ocena izbornog procesa i civilnog društva, svi ostali pokazatelji, kao i ukupna ocena demokratije, svrstavaju Bosnu i Hercegovinu u red mešovitih režima, a ne demokratija. U Makedoniji većina pokazatelja je oscilirala u većoj meri, ali je očigledan nedemokratski trend poslednjih nekoliko godina koji je vratio zemlju u red mešovitih režima. Dramatično ugrožavanje slobode štampe govori o izrazito autoritarnoj situaciji u zemlji.

Ključni problemi konsocijacije u nedemokratskom okruženju su odsustvo političke odgo-

Slika 1. Demokratija u Bosni i Hercegovini

Slika 2. Demokratija u Makedoniji

vornosti predstavnika segmenata pluralnog društva i gotovo isključivi fokus na kolektivnim pravima. Kritike konsocijacije ukazuju na činjenicu da se taj aranžman suočava s ozbiljnim demokratskim deficitom i u miljeu zapadnoevropskih demokratija. Dominacija elita ne samo da je jedno od ključnih obeležja konsocijalne demokratije već i temelj njene efektivnosti. Naime, predstavnici segmenata pluralnog društva postižu dogovore o kontroverznim pitanjima, u ime zajednica koje predstavljaju, iza zatvorenih vrata. Da bi uspešno primenili te dogovore, neophodno je da u značajnoj meri kontrolišu svoje zajednice. Kartel elita je u samom temelju svake konsocijacije, pa i konsocijalne demokratije. Pored toga, homogena i konformistička priroda segmenata pluralnog društva podriva individualnu slobodu, a naglašavanje jednakosti segmenata marginalizuje individualnu jednakost u tim demokratijama (vidi Lijphart, 1977, str. 48-50). Demokratski deficit konsocijacije u demokratijama se više-struko negativno odražava na konsocijalne

aranžmane koji funkcionišu u nedemokratskom okruženju. U takvoj situaciji nema ni delimične odgovornosti državnih funkcionera građanima, već vođe kooptacijom praktično biraju jedni druge. Njihova moć je tako ograničena samo trenutnim odnosima političke moći, kao i trenutnim međunarodnim okruženjem. U takvoj situaciji nema podsticaja za efektivno upravljanje, niti kontrolu vlasti, a političkim vođama je često isplativije da podstiču sukobe nego međunacionalnu saradnju. Istovremeno, prava i interesi etničkih i nacionalnih grupa u temelju su političkog procesa na račun prava i interesa pojedinaca.

Primeri iz našeg regiona rečito ilustruju tu dinamiku. Sedamdesetih, jugoslovenska konsocijacija je funkcionisala relativno uspešno usled spleta povoljnih okolnosti iz političkog okruženja. S jedne strane, veliki priliv inostranih kredita značajno je ublažio sukobe oko preraspodele sredstava na federalnom nivou. S druge strane, potencijalni sukobi predstavnika republika oko drugih pitanja često su izbegnuti uz pomoć vaninstitucionalnih

činilaca. Konsenzus na saveznom nivou je ostvarivan uticajem preostalih predstavnika stare generacije jugoslovenskih političara iz svih republika, koji su bliske lične veze uspostavili tokom oslobodilačkog rata, kao i Titovim ličnim intervencijama, imajući u vidu njegovu ulogu neprikosnovenog političkog arbitra u zemlji. Posle Titove smrti i penzionisanja političara stare generacije, predstavnici republika i autonomnih pokrajina u saveznom državnim i partijskim organima nisu mogli da se dogovore oko politike koja bi ublažila posledice duboke ekonomske i socijalne krize koja je izbila početkom osamdesetih. Štaviše, iskoristili su krizu da obezbede javnu podršku tako što su sve oštrije kritikovali predstavnike drugih republika i pokrajina na javnoj sceni i tako radikalizovali stare i nove učesnike u političkom životu i polarizovali političku scenu do trenutka kada dogovori više nisu bili moguć i uprkos nepromenjenim institucionalnim aranžmanima (vidi Vladislavljević, 2008).

U Bosni i Hercegovini i Makedoniji posle rata periodično izbijaju ozbiljni sporovi između predstavnika različitih nacionalnih zajednica koji prete ne samo da ugroze političku stabilnost već i da bar delimično obnove nasilne sukobe. Jedan od uzroka takvog stanja jeste nedemokratsko okruženje. Konsocijacija se smatra više mehanizmom podele plena između nacionalnih stranaka koje su trenutno na vlasti nego institucionalnim sklopom koji omogućava međunacionalnu saradnju, i uzajamnu kontrolu, u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Preuzimanje vlasti ovde ne podrazumeva isključivo vršenje poslova koji su u nadležnosti izvršne i zakonodavne vlasti, već i široku stranačku kontrolu nad državnom upravom, pravosuđem, kontrolnim organima i telima, relevantnim lokalnim samoupravama i javnim sektorom u celini, kao i preovlađujući uticaj na ključne medije i delove privrede. Pošto je u takvoj situaciji smena vlasti znatno veći gubitak za vladajuće stranke i njihove

istaknute predstavnike nego što je to slučaj u demokratijama, vladodržci ne biraju sredstva pokušavajući da ostanu na vlasti.

Višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštteni i/ili se osnovne slobode građana sistematski krše, naročito kada je reč o slobodi štampe (vidi slike 1 i 2), a vladajuće nacionalne stranke zloupotrebama državnih institucija sebi obezbeđuju ogromnu prednost nad opozicionim strankama u finansijskim i drugim resursima iz javnih i/ili privatnih izvora. Pristup medijima, naročito elektronskim, često je izrazito neravnompravan a njihovo izveštavanje o političkom životu pristrasno. Ponekad je reč o neposrednoj kontroli vlasti nad medijima u javnom vlasništvu, ali češće vladajuće stranke posredno kontrolišu privatne elektronske i štampane medije klijentelističkim, koruptivnim i drugim vezama. (Bosna i Hercegovina i Makedonija nisu izuzeci u tom pogledu, već je reč gotovo o pravilu u našem regionu. U Crnoj Gori čak nije bilo ni smene vlasti od 1989. godine, a demokratski razvoj Srbije i Hrvatske posle Miloševića i Tuđmana obeležavaju dramatični usponi i padovi.) Takvo stanje onemogućava uspostavljanje odgovornosti predstavnika ključnih nacionalnih stranaka građanima, mada u nešto blažem obliku nego u autoritarnim režimima.

Često se sukobi između nacionalnih stranaka simuliraju na javnoj sceni radi održavanja tenzija među narodima, koje zauzvrat treba da omoguće obnavljanje podrške građana strankama koje navodno štite bitne nacionalne interese. Iako je reč o simulaciji, posledice su najčešće veoma negativne, uključujući tu gubitak poverenja i zaoštavanje sukoba u pluralnom društvu. Iskustvo iz prethodne dve decenije pokazuje da povremene smene stranaka na vlasti ne utiču bitno na promene delovanja vladajućih stranaka niti nedemokratskih i klijentelističkih aranžmana koji ih održavaju na vlasti. Konsocijacija očigledno zavisi više od trenutnog odnosa snaga ključnih

političkih stranaka između i unutar različitih nacionalnih zajednica, kao i međunarodnih prilika, nego od stabilnih institucionalnih aranžmana.

Konsocijacija u demokratijama i nedemokratskim režimima

Alternativa konsocijaciji u nedemokratskom okruženju nije ukidanje relevantnih institucija, već konsocijalna demokratija koja će omogućiti regularno funkcionisanje aranžmana predviđenih da obezbede saradnju segmenata pluralnog društva. Minimalno proceduralno određenje demokratije, tj. institucionalni paket poliarhije, sadrži više elemenata: takmičarske, slobodne i poštene izbore; zaštitu osnovnih sloboda, tj. slobode govora, štampe, okupljanja i udruživanja; i odsustvo “rezervisanih domena”, tj. neizabраниh vanustavnih činilaca koji ograničavaju moć izabраниh državnih funkcionera (vidi Dahl, 1989, str. 221; O'Donnell, 1996, str. 35; Diamond, 1999, str. 7-15). Ovde nije reč samo o takmičarskim izborima na kojima mogu da učestvuju sve političke stranke, jer ne postoje formalna ograničenja koja to onemogućavaju, niti samo o situaciji u kojoj nema masovne izborne krađe koja bi uticala na izborne rezultate. Takvi izbori postoje u svim državama regiona od početka devedesetih. Problem je u tome što višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštenu ili se osnovne slobode građana sistematski ograničavaju. Neformalno ograničavanje efektivnog delovanja opozicionih stranaka nije uvek lako utvrditi na osnovu navedenih obeležja proceduralnog određenja demokratije, pa se predlaže njihovo preciziranje u vidu ravnopravne utakmice vladajućih i opozicionih stranaka. Nasuprot tome, “iskrivljeno igralište” u mešovitim ili hibridnim režimima označava sistematsku zloupotrebu državnih institucija i resursa u stranačke svrhe, favorizovanje vladajućih stranaka na račun opozicije i ozbiljno ograničavanje kapa-

citeta opozicionih stranaka da se organizuju i takmiče na izborima (Levitsky i Way, 2010, str. 9-12).

Smisao institucionalnog paketa poliarhije jeste u obezbeđivanju odgovornosti državnih funkcionera građanima i smenjivosti vlasti, tj. vođstava segmenata pluralnog društva, putem političkog takmičenja na javnoj sceni. (Pitanje da li veliki uticaj međunarodnih činilaca na funkcionisanje političkih ustanova i politiku koalicija dve decenije posle rata treba smatrati “rezervisanim domenom”, koji ograničava vlast izabраниh funkcionera i narušava odnose između ključnih političkih stranaka i međunarodnu saradnju, zaslužuje posebnu raspravu.) Pored institucionalnog paketa poliarhije, savremena demokratija podrazumeva i minimum horizontalne odgovornosti ključnih državnih organa. Nije reč samo o tome da državni funkcioneri, izabрани na slobodnim i poštenim izborima, kontrolišu ključne poluge vlasti, već i da deluju u granicama ustava i zakona. To se obezbeđuje uzajamnom kontrolom različitih grana vlasti i tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao što su ombudsmeni, antikorupcijske agencije, poverenici za informacije od javnog značaja i centralne banke (O'Donnell, 1998; Schedler i dr., 1999). Naročito je važno kontrolisati izvršnu vlast jer se u njoj koncentriše velika politička moć. Čak i u onim retkim trenucima kada je u pojedinim državama regiona dostignut nivo slobodnih i poštenih izbora, uz zaštitu osnovnih sloboda građana, izvršna vlast je uglavnom ignorisala ustavna i zakonska ograničenja svom delovanju. To ne znači da je vlast delovala u potpunosti arbitrarno, već da neformalne ustanove – npr. klijentelizam i korupcija – preuzimaju ulogu formalnih ustanova u oblikovanju političkog ponašanja.

Konačno, civilno društvo očigledno nije u stanju da obezbedi političku participaciju građana niti kontrolu vlasti, zajedno sa nezavisnim medijima, tj. “vertikalnu odgovornost”

državnih funkcionera građanima između izbora. Van formalnih političkih ustanova i stranačkog sistema dominira nevladin sektor, tj. niz formalnih organizacija najčešće visoko profesionalizovanih i usmerenih na saradnju sa državom, po modelu savremenih zapadnih demokratija, i zavisnih od sredstava iz državnih izvora i/li inostranih donatora. Taj model može kvalitetno da funkcioniše u demokratijama zasnovanim na vladavini prava, ali u mešovitim režimima zavisnost nevladinog sektora od sredstava iz državnih izvora često sprečava autonomno delovanje tih organizacija i kritiku vlasti. Pored toga, nedostaju građanska udruženja i društveni pokreti sa širokom podrškom građana – osim u Makedoniji poslednjih godina – koji su spremni da postavljaju pitanja političke odgovornosti i da omoguće novi kanal participacije građana u političkom životu i pritiska na nedemokratsku vlast, u saradnji sa demokratski usmerenim opozicionim strankama.

U demokratskom miljeu, konsocijacija može da ublaži nacionalne sukobe i podstakne saradnju ključnih političkih stranaka. Demokratiju ovde treba shvatiti prvenstveno kao mehanizam za uspostavljanje vertikalne odgovornosti državnih funkcionera građanima, putem redovnih izbora i između njih, i horizontalne odgovornosti različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštite individualnih a ne samo kolektivnih prava. Konsocijacija zatim treba da obezbedi kompromis o osetljivim temama u pluralnom društvu, najčešće iza zatvorenih vrata, tj. na miran način i bez pritiska javnosti. O takvim dogovorima se obično pregovara u paketu jer je teško postići kompromis o svakom pitanju pojedinačno. Dakle, demokratija nije mehanizam za postizanje kompromisa u pluralnom društvu, već je to cilj konsocijalnih aranžmana. Pokušaji otvorenih razgovora i pregovora o osetljivim pitanjima, usred oštre političke kompeticije na javnoj sceni, unutar i između segmenata

pluralnog društva – kao i referendumima – recepti su za radikalizaciju ključnih učesnika u političkom životu i političku polarizaciju, koji mogu podstaći sukobe. Primeri takve političke dinamike su brojni u našem regionu, npr. krajem osamdesetih i početkom devedesetih.

Democracy and consociation in plural post-war societies

Nebojša Vladisljević

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Abstract

Lack of cooperation and intra-national disputes in plural post-war societies often do not arise from consociation as a mechanism of conflict regulation, but from a non-democratic environment in which those institutions function. The democratic deficit of consociational democracy, in the form of limited accountability of state officials before citizens and of promotion of collective rights at the expense of individual ones, has a multiple negative impact on consociational setups in authoritarian and combined regimes. Examples of socialist Yugoslavia and of post-war Bosnia and Herzegovina and Macedonia – the contemporary combined regimes – illustrate that consociation is considered a mechanism for distribution of prey, and not for encouraging of cooperation and mutual control of people's representatives in a plural society. Democracy should provide vertical and horizontal accountability of government before its citizens, as well as the protection of individual

rights, thus enabling effective functioning of consociation.

Key words: democracy, consociation, plural societies, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia

Literatura

- Bieber, F. (2005). Partial implementation, partial success: The case of Macedonia. U I. O'Flynn i D. Russell (urednici), *Power sharing: New challenges for divided societies*. London: Pluto Press.
- Bieber, F. (2006). *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bose, S. (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist partition and international intervention*. London: Hurst.
- Bose, S. (2007). *Contested lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bougarel, X. (1996). Bosnia and Hercegovina – State and communitarianism. U D. Dyker. i I. Vejvoda (urednici), *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth* (str. 87-115). London: Longman.
- Brass, P. (1991). *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*. Sage Publications.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, R. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dawson, J., i Henley, S. (2016). The fading mirage of the "liberal consensus". *Journal of democracy*, 27 (1), 20-34.
- Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L. (2015). Facing up to the democratic recession. *Journal of democracy*, 26 (1), 141-155.
- Freedom House (2012). Nations in transit. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012> (pristupljeno 25. jun 2018).
- Freedom House (2018). Nations in transit. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018> (pristupljeno 25. jun 2018).
- Hartzell, C., i Hoddie, M. (2003). Institutionalizing peace: Power sharing and post-civil war conflict management. *American journal of political science*, 47(2), 318-332.
- Horowitz, D. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, D. (1991). *A democratic South Africa? Constitutional engineering in a divided society*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, D. (1993). Democracy in divided societies. *Journal of democracy*, 4 (4), 18-37.
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Laitin, D. D. (1992). *Language repertoires and state construction in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, S., i Way, L. A. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, S., i Way, L. A. (2015). *The myth of democratic recession*. *Journal of democracy*, 26 (1), 45-58.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (1984). *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2008). *Thinking about democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice*. London: Routledge.
- Mann, M. (2005). *The dark side of democracy: Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGarry, J., i O'Leary, B. (2006). Consociational theory, Northern Ireland conflict, and its agreement. Part 1: what consociationalists can learn from Northern Ireland. *Government and Opposition*, 41(1), 43-63.
- O'Donnell, G. (1996). Illusions About Consolidation. *Journal of democracy*, 7 (2), str. 34-51.
- O'Donnell, G. (1998). Horizontal Accountability in New Democracies. *Journal of democracy*, 9 (3), 112-126.
- O'Leary, B., Lustick, I. S., i Callaghy, T. (urednici). (2001). *Right-sizing the state: The politics of moving borders*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Leary, B., i McGarry, J. (2012). The politics of accommodation and integration in democratic states. U A. Guelke i J. Tournon (urednici), *The study of ethnicity and politics: Recent analytical developments* (str. 79-116). Opladen: Barbara Budrich Publishers.

- Reynolds, A., (urednik). (2002). *The architecture of democracy: Constitutional design, conflict management, and democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Reynolds, A., i Reilly, B. (1999). *Electoral systems and conflict in divided societies*. Washington D.C.: The National Academies Press.
- Roeder, P. G., i Rothchild, D. (2005). Dilemmas of state-building in divided societies. U P. G. Roeder i D. Rothchild (urednici), *Sustainable peace: Power and democracy after civil wars* (str. 1-25). Ithaca NY: Cornell University Press.
- Schedler, A., Diamond, L., i Plattner, M. F. (urednici). (1999). *The self-restraining state: Power and accountability in new democracies*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Stanovčić, V. (1992). Problems and options in institutionalizing ethnic relations. *International political science review*, 13(4), 359-379.
- Varshney, A. (2002). *Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India*. New Haven: Yale University Press.
- Vladisavljević, N. (2008). *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Vladisavljević, N. (2014). Does Scholarly Literature on the Breakup of Yugoslavia Travel Well? U F. Bieber, A. Galijaš i R. Archer (urednici), *Debating the end of Yugoslavia* (str. 67-79). Farnham: Ashgate.